

УДК 340.12

В. І. Тимошенко

ДОГОВІРНА ТЕОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Проблема визначення сутності держави, дослідження її ролі і призначення у суспільстві була і є актуальною для політико-правових мислителів різних часів і народів. Сучасна юридична наука, яка вирішує завдання розбудови української держави, не може залишити поза увагою проблему, результат вирішення якої суттєво впливає на практику державотворення. При цьому нам уявляється корисним як у теоретичному,

так і в практичному плані той досвід, що був нагромаджений на попередніх етапах розвитку політико-правової думки.

До визначення сутності держави та характеристики її призначення у суспільстві вже звертались А. П. Заяць, Н.М. Золотухіна, В.Д. Зорькін, І.А. Ісаєв, Т.В. Кашаніна, А.А. Козловський, М. І. Козюбра, О.Л. Копиленко, В.О. Котюк, І.О. Кресіна, В.С. Нерсисянц, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Скакун, Л.Р. Сюкияйнен, В.Д. Ткаченко, М.В. Цвік, В.О. Четвернін, Ю.С. Шемшученко, В.М. Якушик та ін. Так сутність держави і її найважливіші ознаки визначали Ю.С. Шемшученко, П.М. Рабінович, В.О. Котюк, М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко та О.В. Петришин [1]. До юридичного і соціологічного розуміння держави звертався В.О. Четвернін [2]. Типологію держави розробляли В.Л. Якушик та С.К. Бостан [3]. Сутність держави в контексті політичної науки досліджували І.О. Кресіна та А.А. Козловський [4]. Походження держави і права розглядала Т.В. Пашаніна [5]. Договірна теорія походження держави аналізувалась автором цієї статті [6]. Оскільки повне і об'єктивне визначення сутності держави є можливим лише шляхом визначення її виникнення і мети, вважаю за потрібне звернутись до цієї проблеми ще раз. Метою даної статті є визначення сутності держави шляхом визначення її виникнення і мети на підставі аналізу договірної теорії.

Договірна теорія виникнення держави – це система поглядів, згідно з якою держава виникає в результаті договору між людьми внаслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів. Так давньогрецький філософ Епікур стверджував, що держава і право виникають тоді, коли люди укладають між собою угоду з метою забезпечення спільної користі — взаємної безпеки.

У XVII – XVIII ст. прихильниками теорії природного права розроблялися різні варіанти суспільного договору. Їх автори Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Лібберн, О. Сідней, Дж. Локк, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф, Ж.Ж. Руссо, Я. П. Козельський, С. Ю. Десницький, І. А. Третьяков, О. М. Радищев, О. П. Куніцин, П.Д. Лодій та ін. розглядали державу як форму суспільного життя, що засновується людьми добровільно, на основі взаємної згоди, шляхом укладення договору.

Причини укладення договору пояснювали по-різному. Англійський філософ Т. Гоббс такою причиною вважав усвідомлення людьми необхідності забезпечити мир у суспільстві, гарантувати людині життя, безпеку, спрямувати її дії на досягнення загального блага. На думку Т. Гоббса, людина є істотою розумною, але вона дуже егоїстична, нею керують властолюбство, жадоба багатства і бажання шкодити одна одній. У природному стані це тягне за собою ненависть, ворожнечу, помсту і, як наслідок, “війну всіх проти всіх”. Цей ненормальний стан долається за допомогою спільної влади, яка дбає про громадський порядок. Індивіди добровільно передають усі свої права і обов'язки державі, влада якої “настільки велика, наскільки це можна собі уявити”. Так укладається суспільний договір, люди визнають політичну владу і підкоряються їй, виникають особливі узи єдності людей, відносини панування і підкорення, тобто політичний стан як такий [7]. Жодних прав стосовно держави піддані не набувають. Держава керує всіма сторонами життя людини і направляє кожного до мети, яку позначено владою. При цьому накази влади повинні відповідати розумній необхідності, а не сваволі суверена. Останній має подбати про зовнішню безпеку держави, про внутрішній мир і спокій; про матеріальний добробут і свободу громадян.

Т. Гоббс вважав, що суверен не повинен приймати більше законів, ніж це потрібно для блага громадян і держави. Для забезпечення свободи підданих правитель не може встановлювати більш тяжкі покарання, ніж це передбачено законом. Підданим слід залишити певну свободу дій. Інакше вони впадуть в бездіяльність та лінощі. Отже, у Т. Гоббса договір є не просто історичною передумовою держави як особливого політичного стану суспільства, а й її необхідною і постійною логічною складовою. Поняття договору має

концептуальне значення у поясненні природи держави і політичного життя загалом.

Інший англійський філософ Дж. Локк вважав природний стан досить упорядкованим. Життя у ньому регулюється законами природи, продиктованими розумом. Але механізму, здатного забезпечити належне користування своїми природними правами, люди не мають. Причина, що змушує їх перейти до громадянського стану, полягає у ненадійності прав у природному стані, де кожний змушений самотійно обстоювати своє право і карати його порушників. Гарантувати свободу і надійне користування природними правами допомагає укладення суспільного договору. Це більше акт усвідомлення, ніж вияв крайньої необхідності.

Дж. Локк визначав державу як сукупність людей, що об'єдналися в одне ціле під егідою ними ж встановленого спільного закону і створили судову інстанцію, здатну згладжувати конфлікти між ними і карати злочинців. Ця політична спільнота створена вільними індивідами з метою надійного забезпечення своїх громадянських інтересів: життя, здоров'я, природних прав, свобод, особистої безпеки і володіння такими зовнішніми благами, як гроші, земля, речі і т. п. Усе це Дж. Локк називав одним словом — власність. “Великою і головною метою об'єднання людей в державу і передачі ними себе під владу уряду є збереження їх власності” [8].

Видатний французький філософ і письменник Ж.Ж. Руссо причиною укладення суспільного договору вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин, таких як стихійні лиха, а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність і роз'єднує. В результаті укладання договору колективним сувереном стає народ. Кожний, об'єднавшись з усіма, перетворюється на неподільну частину цілого. При цьому кожний, підкорюючи себе всім, не підкорює себе нікому особисто, тобто залишається таким же вільним, як і раніше.

За Ж.Ж. Руссо, метою держави є забезпечення свободи. Основна проблема, яку вирішує суспільний договір, така: “Знайти таку форму асоціації, яка б захищала і охороняла сукупною спільною силою особу і майно кожного учасника і в якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкорявся б лише самому собі і залишався б таким же вільним, яким він був раніше” [10]. З об'єднанням в державу індивід набуває також моральну свободу, яка, на думку Ж.Ж. Руссо, “одна лише робить людину володарем над самим собою; тому що... підпорядкування закону, встановленому самому собі, рівнозначно свободі” [10, 17].

Теорія народного суверенітету Ж.Ж. Руссо висувала ідею, яка в подальшому була використана теоретиками юридичної особи держави. В результаті суспільного договору у Ж.Ж. Руссо з'являється юридична особа, яка складається із всіх членів суспільства і є сувереном; воля цієї особи, яку Руссо називає “спільною волею”, відрізняється від волі окремих осіб, навіть якщо це воля всіх членів суспільства. Вчення про юридичну особу держави набуло поширення і стало популярним у Франції саме в тій формі, яку йому надавав Руссо, тобто у формі теорії народного суверенітету.

У О.М. Радищева народ не укладає з правителем договору як з рівноправною стороною, а доручає йому виконання певних функцій. Права государя обмежені правами громадян. Закон позитивний не може порушити закон природний. “Використовувач народної влади” видає закони, однак ніякий закон не може призначити “ні шляху, ні межі” “соборному діянню народу” [11].

У кінці XIX — на початку XX ст.ст. ця теорія втратила колишню популярність, але прихильники її залишались. Окремі положення договірної теорії розвивали представники соціологічної теорії держави. Особливо популярною і привабливою виявилась ідея природного стану людини. Різні тлумачення цієї ідеї і спекуляції навколо неї можна знайти на межі віків насамперед у анархістів.

Теоретики суспільного договору часто оголошували метою людства досягнення

спільного блага і щастя. Але не завжди було зрозуміло, про яке щастя йде мова: чи суб'єктивне, чи об'єктивне; чи можна вважати щастя досягнутим, коли щасливі всі разом, але не кожен окремо, і навпаки. Якщо йдеться про щастя в суб'єктивному смислі, то воно полягає в особистому судженні кожного індивіда. Це судження може не співпадати з думкою інших. Якщо щастя розуміють в об'єктивному смислі, то слід вказати, який саме стан речей слід визнати таким, яким всі повинні бути задоволені. Такого визначення ще не дав ніхто. До того ж, спроби досягти щастя для всіх, часто закінчувались досягненням повного пригноблення особи. Мабуть в результаті "всі" щасливі не були.

Важко погодитися з таким розумінням мети держави, яка цілком збігається з окремо взятою метою людства. Метою держави проголошувалась зверхність морального закону. Моральна ідея, що поєднала в собі і загальність і свободу, проголошувалась найбільш чітко німецькою філософією. Людина, без сумніву, а також організована спільнота, не повинна прагнути досягнення якоїсь аморальної мети, але це ще не говорить про певну задачу, для досягнення якої існує держава. Адже величезна кількість розумних життєвих цілей не має безпосереднього зв'язку з моральністю, але вони є сферою діяльності держави, тобто в цій сфері діяльності держава виконує певні завдання.

Слід звернути увагу на той факт, що у прихильників природно-правової школи поняття об'єктивної і суб'єктивної мети співпадають: якщо держава виникає в результаті договору, тобто свідомого волевиявлення людей, то завдання, які державі ставлять ці люди, разом з тим є метою її існування.

Договірна теорія походження держави вже досліджувалась сучасними вченими [5, 85 – 92]. Ми розділяємо думку Т.В. Кашаніної щодо недоліків цієї теорії, однак вважаємо за потрібне звернути увагу на її історичну роль. Теоретики суспільного договору розглядали державу як витвір волі людини, яка за своєю ініціативою створила форму існування людської спільноти. Якщо ж держава є творінням людської волі, то від цієї волі залежить її перетворення і виправлення всіх помилок, допущених тими, хто здійснив державну владу. Дослідження теорії суспільного договору, яка слугувала ідейним фундаментом багатьох суспільних перетворень, має бути продовжено сучасними вченими.

Література

1. Шемшученко Ю.С. Держава // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. - К.: Укр. енцикл., 1999. - Т. 2: Д-Й. - С. 80 - 81; Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 6-те. - Харків: Консул, 2002. - С. 36, 37; Котюк В.О. Основи держави і права. - К.: Атака, 1998. - С. 9, 10, 11; Загальна теорія держави і права / За ред. проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. - Харків: Право, 2002. - С. 17-32.*
2. Четвернин В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства: Учебное пособие для вузов. — М.: ДЕЛО, 1997. — С. 88—108.
3. Якушик В.М. Проблемы теории революционно-демократического государства. - К.: УМК ВО, 1991. - С. 28-43; Бостан С.К. До питання про типологію форми держави // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 15. К., 2004. — С. 52—59.*
4. Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // *Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка: Монографія. - К., 2001. - С. 37—50; Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до епистемології права. - Чернівці: Рута, 1999. - С. 144 - 156.*
5. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. — М., Юрист, 1999. — С. 58 — 62.
6. Тимошенко В.І. Договірна теорія походження держави // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. - К.: Укр. енцикл., 1999. - Т. 2: Д-Й. - С. 259-260.*
7. Гоббс Т. Избр. произв.: В 2 т. - М.: Мысль, 1965. - Т. II. - С. 127-128, 192-195; Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Пер. с лат. - М.: Изд. Г.А. Лемана и Б.Д.

Плетнева, 1914. - С. 21, 22, 23.

8. Локк Д. О целях политического общества // Избр. философские произведения: В 2 т. / Под общ. ред. А.А. Макаровского. Т. 2. О государственном правлении. - М.: Соцгиздат, 1960. - С. 72.

9. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. - М.: Наука, 1969. - С. 161.

10. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре или принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с франц. - М., 1998. - С. 12.

11. Радищев А.Н. Опыт о законодавстве // Полн. собр. соч. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т. 3. — С. 10, 11.